

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Бесѣда 2-я, нареченная
Observatorium. Specula.
Еврейски: Сіон

Текст взято з видання:

Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 454 - 475 с.
ISBN 978-966-372-330-3

**БЕСѢДА 2-я,
Наречѣнная
OBSERVATORIUM. SPÉCULA. Еврѣйски: СІОН¹**

Что есть Истинное Блаженство?
На чем оно твердо стоит?
Конѣчно, КАМЕНЬ оный есть великій, дивный
и ЕДИН.

*

Лица.
Аѳан[асій], Яков, Ермѳл[ай], Лонгин, Григорій.

*

Аѳан[асій]. Скажи мнѣ Григорій: для чего Ёллины назвали Блаженство: *Εὐδαιμονία*? сирѣчь Благоразуміе, а Блаженнаго: *Εὐδαιμόνων*?

Григ[орій]. Ты ж мнѣ скажи! Для чего Еврѣи назвали оно ж Свѣтом? Оно не Сѳлнце.

“Воссіяет вам, боящимся Имене моего,
СѳЛНЦЕ Прáвды...”² Малах[ія].

Аѳан[асій]. Не для того ли, что умное Око, как Свѣт и Фанáрь во тмѣ³, предводительствует нам, когда Блаженства ищем? А всякое Сумнѣніе и Невѣжество есть то тма.

Як[ов]. Умное Око есть нам вожд во всѣх дѣлах. Неужели хорошая Скрипича и Табакѣра наречѣтся у тебе свѣт и Благоразуміе⁴?

Григ[орій]. *Δαίμων*, или Дáймо́н, или Дѣмон, значит Дух Вѣдѣнія⁵. Каждый же Человѣк состоит из двоих, противостоящих себѣ и борющихся Начáл, или Естѣств: из Горняго и Пѳдлаго, сирѣчь из Вѣчности и Тлѣнїя. Посему в кáждом живѣт два Дѣмоны, или Ангелы, сирѣчь Вѣстники и Послáнники⁶ своих Царѣй: Ангел благїй и злый, Хранитель и Губитель, мїрный и мятежный, свѣтлый и темный...⁷ Справтѣся, о други мои, с собою, загляньте внутрь себе. Ей, сказую вам: увидите тáйную бѳрбу двоих Мысленных Вѳинств, найпаче при Начинáнїи вáжного дѣла⁸. Внїкните только и возникните на дѣумное сѣрдца вашего Пѳле, всѣх Окиáнов и всяких Небѣс пространнѣйшее. В Един Час колїкїя тѣсячи перелѣтывают пернатых и Мѳлнїи быстрѣйших Дум ваших во всѣ концы Вселѣнныя и во всю Поднебѣсную пресмыкающихся? Нѣт дѣла, ни сáмого мѣлочнаго дѣйствїя, коему бы не были они Начáлом и сѣменем.

Горнее Духѳв ополчѣніе немѳлчно вопїет:

“Кто, яко БОГ?”⁹

“Всяка ПЛОТЬ сѣно и ничтоже”¹⁰.

“Дух животворит”¹¹. Глагол Божїй.

“Внял ли еси Рабу моему Їову?”¹²

“Ты еси ХРИСТОС, Сын Бога Живаго...”¹³

А долнее в Безднѣ Сердечной противорѣчит:

†“Нѣсть Бог”¹⁴.

†“Плоть и кровь все животворит”.

†“Туне ли чтит Юв Бога?”¹⁵

†“Доходы то дѣлают”.

†“ХРИСТОС льстит народы...”¹⁶

Объ сїи Арміи, как потоки от Источников, завѣсят от таковых же, двоих своих Начал: Горняго и долняго, от Духа и Плоти, от Бога и Сатаны, от Отца Истины и от Отца Лжи, от Христа и Антихриста. Великая и благая Дума Есть-то Главный Ангел, вѣсть благая, Совѣт прав, Уста премудрая, Язык ново-огненный, Благовѣстїе Мира, Глагол Живота, Сѣмя благословенное¹⁷, Слово спасительное¹⁸, и напротив того. Теперѣ скажи, Аванасїи: Борются ли твои Мысли¹⁹?

АѦАН[АСІИ]. Ей, отгадал ты! Одна мысль вопіет во мнѣ, или скажу с Пророком Захарїею:

“Ангел глаголяй во мнѣ”²⁰:

Новое, но полезное²¹ возбуждает Сковороду. А непрїзренный Ангел хитро противорѣчит и шепчет, как Ёвѣ, вот что!

†“Тонко чрез-чур прядет... Не годится на рубѣху паучина...”

Я же во Исїи недавно читал сїе:

“Постав паучинный ткот”²², и не будет, де, им во одѣяніе²³. Говорит о Вѣтрогонах, поучающихся тщетным, а презрѣвших полезная. И подлинно:

“Лѣта наши, яко паучина...”²⁴

ЯКОВ. Ябедник из тѣх же Законов, как Змїи из тѣх же Цвѣтов, не мед, но яд высосает, а Дїавол в той же Библіи весь вкус от своего чрева, как Паук паучину из собственного своего брюха, тончайше и глаже шолка, ведет, а не от Божїего Духа, как Министр Лже-Христа, а не Законнаго Царя, кого верховный Благовѣстник вот чем хвалится!

“Мы же Ум Христов имамы”²⁵.

ЛОНГИН. И я чувствую моих Духов Борбу.

ЕРМОЛАЙ. А во мнѣ таков же спор тайно шумит.

ЯКОВ. Сїе и дивно, и не дивно. Дивно, что мало кто усердствует заглядывать внутрь, испытывать и узнавать себе. А не дивно потому, что непрерывная сїя Брань в каждом до единого сердцу не усыпает. Во мнѣ самом сердечный избыток, или неисчерпаемый Родник, от самага рождества моего не родил ни слова, ни дѣла, чтоб начинанію его преисподних Духов с небесными Сїлами Брань не предиграла так, как на небѣ борющихся вѣтров шум предваряет Грядущую Вѣсну. Сїе мнѣ примѣтно не было в юношеских лѣтѣх. Буйныя мои мысли презирали оную Прїтчю:

“Всяк Еремѣй

Про себя разумѣй”²⁶.

Странныя Рѣдкости и вѣтренныя Новосты отманивали их от вкуса, как оныя, так и сея общенародныя Рѣчи:

“Харош Дон.

Но что лучше, как свой Дом?"²⁷

Казалось, что в Домѣ моём всё для мене равно прїятили. А мнѣ и на ум не всходило иное Евангелское: "Враги человѣку домашніи его"²⁸.

Наконец усилившаяся, как пожар, в тѣлесном Домішкѣ моём нестройность буйности расточённых по безпутїям мыслей, будто Южный вѣтер потоки, собрала во едино, а мнѣ на память, и во Увагу привела речённое иное к исцѣлѣвшему Бъсноватому Слово Христово:

"Возвратїся в Дом твой"²⁹.

От того начала Благоденствїя моего весна возсияла. И так, слово твое, Григорїй, и дивно, и не дивно, и новое, и древнее, и рѣдкое, и общее.

Однак благая во мнѣ дума, или скажу с Патріархом Исааком: "Ангел мой..."³⁰, похваляет слово твое, а Клеветник³¹ нѣм.

ЕРМОЛ[АЙ]. Ангел твой, о Друг ты мой Яков,

"Иже ты сохраняет от всякаго зла"³²,

не прельщается, похваляя Древнюю Новость и новую Древность. Все то не великое, что не заключает в себя купно Древности и новости. Если во времена Соломоновскїя³³ не ѣдали грибов, а нынѣ востал Изобрѣтатель оных, сіе не великое, яко не древнее, а не древнее потому, что без сего Люди живали древле блаженно. Что древнѣе, как ПРЕМУДРОСТЬ, ИСТИНА, БОГ? Всё дѣла не для всѣх, а Сїе – всѣм Временам, Странам и Людям столько для каждаго нужно, сколько для Корабля Компас³⁴ и Кормило³⁵, а для Путника Товїи – Наставник Рафаил. ПРЕМУДРОСТЬ чувствует вкус во все сладчайшей Истинѣ, а ИСТИНА сокрылась в БОГѣ, и БОГ в НЕЙ. Сей есть Един краеугольный КАМЕНЬ для всѣх зиждущих Храм Блаженства, и премудрая Симметрия³⁶ для строящих Ковчег ПОКОЯ. Сїя есть единая, святых святѣйшая, Древностей Древность.

Но гдѣ ты мнѣ паки найдеш сердце, управляемое Компасом³⁷ и Телескопом Вѣры Божїя? Вот сїя ж самая Древность есть предивная Рѣдкость, новость, Чудо! а хулящїй её есть Пакостник плоти, Ангел Сатанын³⁸. Не люди сему виною, но сердцами их овладѣвшїй хульный Дух.

ЛОНГИН. Да! Вспомнил и я, что Христов Наперсник³⁹ называет Закон Его новым:

"Новую Заповѣдь] даю вам..."⁴⁰

Правда, что истинная есть Соломонова Притча:

"Брат от Брата помогаем"⁴¹ и протч[ая].

Есть така же и Руская:

"Доброе Братство Лучше Богатства"⁴².

Однак сей необоримый Град всё презирают, и Дружней Любви Адамант блистает весьма в рѣдких мѣстах. Вот тебѣ новїнка!

Но паки, когда Превѣчный сей Совѣт есть древнѣйшая всѣх тварей Симметрия и

"крѣпка, яко смерть, ЛЮБОВЬ"⁴³,

рѣвностным Сострастіем⁴⁴ всѣх Міров Системы связавшая и обращающая, тогда он же в посланїи своём нарицает Его вѣтхим⁴⁵.

Сам Бого-Человѣкъ, котораго не подлый дух, по прахѣ ползущій, как Змій, но вышній оный Архангел Дѣвѣ благовѣститъ, нарицается новымъ Адамомъ⁴⁶ и вѣтхимъ дѣньми⁴⁷.

“БОГЪ ЛЮБВИ ЕСТЬ”⁴⁸.

И такъ: “Нѣмы да будутъ Устнѣ льстивыя”⁴⁹,
слово, твое, Григорій, хулящія.

ΑΘΑΝ[ΑΣΙΩ]. А мнѣ взойшли на память гордые Мудрецы пышныя плоти, с ругательствомъ вопрошающіе: “Что есть Сатана? Гдѣ онъ? Подай его проклятаго сюда мнѣ в рѣки! Много ль у его роговъ?..”

Не правду ли сказуетъ Апостолъ: “Хуляще, в нихже не разумѣютъ”⁵⁰?

Судите: не они ли сами с рогами? и не забавны ли для сына Сирахова:

“Кленущу нечестивому Сатанѣ,
сам кленѣт свою дѣшу”⁵¹.

Умною в Картонной Игрѣ Лабѣт⁵² быть Можетъ, а благий и Злой Духъ есть для нихъ нѣбыль. Вотъ тебѣ преддверіе в Лабиринт⁵³ Безбожія! Уничтоживъ Ангелскія Чины, легко сказать:

“Нѣсть БОГЪ”⁵⁴.

Такъ, какъ затаскавъ по Филистимску живыя воды потоки⁵⁵, сам собою становится Источникъ не изслѣдованнымъ и не вѣроятнымъ.

ЯКОВ. Оставь Филистимовъ и Хамов...

“Всякъ Веремѣи

Про себя разумѣи”⁵⁶.

Не люди сему виною, но овладѣвшій сердцами ихъ Духъ клеветничій. Если в тебѣ человѣчее сердце, сожалѣи, а если угодно, ревнуй и гнѣвайся, но бѣгай вражды и злобныя гордости с ядовитою насмѣшкою. Кто гонитъ человѣка за Вѣру, есть самый главный Божію человѣколѣбію врагъ, равенъ озлобляющему нищаго за то, что не захотѣлъ Христа ради в милостынню принять одежды. Берегись, друг мой, дабы не вкрался, под свѣтлою Маскою, в нѣдро твое хитрый Змій, дабы Ангелская любовь къ Богу не преобразила тебе в Діавола для человѣковъ. Не забывай учительскія оныя пѣти:

“Не вѣсте, коего дѣха естѣ”⁵⁷.

Ангелскими языками говори, а людей всѣхъ люби⁵⁸. Истинная Любовь не самолюбива.

ГРИГ[ОРИЙ]. А я радуясь о единомыслии нашемъ. Довлѣетъ мнѣ васъ четырехъ согласіе. Горнія Мысли в тяжкосердыхъ душахъ не водворяются. Самый чистѣйшій Спиртъ небесный, нареченный у Еллиновъ: ΑΥΡΑ⁵⁹, Римски тоже AURA⁶⁰, не Живетъ развѣ только вышше Облаковъ.

Возвратимся ж на путь теченія рѣчи нашей.

По числу Ангелъ раздѣлите весь родъ человѣчій на два Роды: на вышній и нижній, на дѣсный и лѣвый, на благословенный и отринувенный⁶¹.

Теперь можно всякаго спросить:

⁴⁶ Называется тожъ: Αἰθήρ, Aether: coelum, quod supra nubes [небо, яке понад хмарами (лат.)]. В Библии: “Духъ хлада тонка”⁽¹⁾. Царств[в]. “Духъ есть БОГЪ”⁽²⁾.

“Наш ли еси?

Или от супостат наших?”⁶²

“Коего духа еси?”⁶³

Нѣтъ здѣсь неутралства. По двойному роду людей, вспомните Евангелское распутіе: путь узкій и пространный, дѣсный и лѣвый⁶⁴.

Жизнь наша есть путешествіе⁶⁵. Лѣвый, чрез Триумфалныя ворота, чрез увеселительныя Проспективы⁶⁶ и цвѣтоносныя Луга низводит в Преисподнюю, прямо сказать, в грусть не усыпающих в Душѣ Червѣй. Дѣсный во входѣ жесток и стропотен, в протчем помалу-малу глѣдок, напослѣдок слѣдок, во Исходѣ сладчайшій⁶⁷. Так, как всякое благое Дѣло в зачатіи и в коренѣ горкое, а в плодахъ своихъ сладкое, и съявшиѣ со слезами – жнут с радостію⁶⁸.

Дѣснымъ шествует Род правых, за руководствомъ Ангела мирна, вѣрна наставника, Хранителя душ и тѣлесъ наших. И как сам Вождь ихъ свѣтел, так и Родъ оный правыхъ за есть благоумный, благоухобный, благоуханный, а жизнь ихъ есть вот то-то: Евдемонія⁶⁹! Благовоніе, Благовѣніе, каковое дышетъ Смѣрна, Стѣкта и Касія⁷⁰. Отсюду родилось у насъ Слово: Благоговѣніе. Отсюду у древнихъ всякая благоспѣшная удача называлась: ДЕКСИОМА⁷¹. Десничіе, дѣсныя руки дѣло, а Люди – Сыны Свѣта⁷² и Десницы. Напримѣр, Венѣаминъ значитъ Сынъ Десницы⁷³.

Шуйскій же род, или лѣвый, во всемъ оному есть противен. Негодную подлость и у насъ в Малороссіи называютъ: Шуя⁷⁴. Безъ сумнѣнія, то же, что Шуя, и чутьли не отсюду родилось слово сіе: Лѣвий. Будто Лѣвий сын, не Десничинъ. Но я уже заврался. Вотъ вамъ! длячего в Еллинской Древности Блаженство наречено: Εὐδαμονία?

ΑΘΑΝ[ΑΣΙΩ]. Нынѣ мнѣ открылись сіи Пѣваловы рѣчи:

“Прійяте мя, яко Ангела Божія”⁷⁵.

“Христово Благовоніе есмь”⁷⁶.

И самъ таковъ есть всякъ, каковому Ангелу прилѣпляется. Сіи суть добрыя дѣвы⁷⁷.

“Въ оноу Мѣра твоего течемъ”⁷⁸.

Но ах! Скѣдно ихъ... Не пусто плачеш, о Іеремія⁷⁹!

“Оскудѣша добрыя дѣвы”⁸⁰.

Родъ лукавый и прелюбодѣйный⁸¹ повсюду умножается. Всѣ сіи не ввійдутъ в Бранный Покій чертога Женихова.

“Не вѣмъ васъ!”⁸²

ΕΡΜΟΔ[ΑΙΩ]. Мнѣ непрестанно в Очахъ мечтается Искуситель Учитель нашего во Пустынь. О безстыдный! На кого не дерзнѣтъ наступить, когда козненныя свои навѣты не устыдился воздвигнуть на Главу всѣхъ Божіихъ Мужей и Пророковъ?

“ВЕРЗИСЯ ДОЛУ”⁸³.

Возможно ли, дабы повалился в долнюю грязь и в подлость смрадную рѣкшій Истину сію:

“АЗЪ ОТЪ ВЪШНИХЪ ЕСМЬ...”⁸⁴

Кто свѣшше и в Горня рождѣн, никак не вмѣщаетъ духовъ, отсылаемыхъ в стадо свинное. “Вы от нижнихъ естѣ”⁸⁵.

Но паки, коль прїятен былъ Ему Ангелъ в Вертоградѣ, побуждающій Его к высотѣ терпѣнїя, по Благоволенїю и Естеству Горняго Отца Его.

ЛОНГ[ИН]. Конечно, тебѣ сад сей, гдѣ бесѣдуемъ, навелъ такія Мысли. И мнѣ сїи, предъ нами цвѣтущїе Крины сѣльные⁸⁶, дышущїе во обонянїе наше Өимїамомъ своего Благоуханїя, возвели на сердце сидящаго на гробномъ Каменѣ Матѳеѣва Ангела⁸⁷, благовѣствующаго Мвроносицамъ Онаго Единаго ЧЕЛОВѢКА:

“Родъ же Его кто исповѣсть?”⁸⁸

“Азъ Цвѣтъ полнїй и КРИНЪ удолнїй”⁸⁹.

Для стрегущихъ гробъ Ангелъ мой ужасен⁹⁰, но для Мироносицъ – коль красен! Свѣтовиденъ, какъ Молнїя и какъ Кринъ, исполнившїй воздухъ благоуханїя⁹¹. Не оно ли моего тайно касается обонянїя, услаждая горящее во мнѣ с Клебопою и Лукоею сердце мое?

...“Крилы Ея Крилы огня...”⁹²

...“Полещу и почїю”⁹³.

АӨАН[АСІИ]. Нѣтъ, Братъ, постой! Высоко, не долетиши. Дабы возмогли обонять Благоуханїе нетлѣннаго онаго Человѣка, нужно нажать оный Носъ:

“Носъ твой, яко Столпъ Ливанскїй”⁹⁴.

Симъ-то носомъ обоняетъ Исаакъ ризы Сына своего Ёкова⁹⁵. Потеряли было сей носъ, и за то услышали вотъ что!

“О несмысленные Галаты!”⁹⁶

“и косные сердцемъ...”⁹⁷

Остервенѣвшую Луну и пѣрстнаго человѣка каждое Око видитъ.

“Безумныйъ яко Луна измѣняется”⁹⁸.

Но небеснаго Онаго Человѣка: Яко взятъ отъ земли Животъ Его⁹⁹, какъ первородныя Луны, не узритъ, развѣ пребыстрое чувство.

“Тебѣ подобаетъ расти, мнѣ же...”¹⁰⁰

“Пребудетъ съ солнцемъ и прежде Луны”¹⁰¹.

Всѣ тѣ были безносые, коихъ вопрошаетъ Павелъ:

“Прїясте ли духа свята?”¹⁰²

Мы, де, и не знаемъ: есть ли? и что онъ значитъ? Хотя Царедворецъ, однакъ безноса былъ тогда и Евнухъ тотъ, что спрашивалъ Фїлиппа: “Скажи, о комъ Человѣкѣ столь великолѣпно говоритъ Исаїа?”¹⁰³ Не безъ Толку у Евреевъ не ставили во Священники безносыхъ и кратко-носыхъ¹⁰⁴. Лишенъ чувства, обоняющаго Христова Благовонїе, и не могушїй похвалиться:

“Вѣмъ Человѣка”¹⁰⁵,

Какъ можетъ показать другимъ невѣждамъ:

“Се Агнецъ Божїй”¹⁰⁶?

Соломоновская Невѣста, кромѣ похваляемаго Братомъ носа¹⁰⁷, имѣетъ Голубиныя Очи¹⁰⁸. Сими Благородными Чувствами не дивно, что провидитъ нестарѣющагося Еленя, высоко скачущаго и прескакивающаго по Горамъ и Холмамъ¹⁰⁹.

“Чувство правѣдныхъ благопоспѣшно”¹¹⁰.

Яков. Носатыхъ носатый хвалиш. Ангелъ Божій, восхитившій выспр за волоса Аввакума¹¹¹ и Филиппа¹¹², может и друга нашего Лонгина поднять в Горня. Неужель думаешь, что он лыс? Думаешь так, а оно не так. Дух Вѣры¹¹³ – не прозорливая ли есть Премудрость? Не она ли есть блаженная Сѣдина и Волосы оныя:

“Власъ Главы ваша не погибнет”¹¹⁴.

Не он ли восхищает и Ликъ Муроносиц? Благоуханное Муро Божія Вѣры в сердцѣ их – достаточный для Благовѣстника повод, чтоб схватить и поднять их из ползанья в Горня. Вѣра зрит неосязаемаго Человѣка, и он не смотрит на тѣнь, кромѣ Вѣры.

“Господи, очи твои зрят на Вѣру”¹¹⁵.

Сей благовѣстил Сына и Пречистый Маріи. Сей и Захаріи, но при Оиміамѣ же Вѣры. Сей же общает Родителямъ Израилскаго избавителя Самсона. Но и здѣсь дѣйствует не гиблющій Власъ Вѣры¹¹⁶.

“Желѣзо не взыйдет на Главу Его”¹¹⁷.

Сии ж Власы и нетѣнные Вѣры Лучи украшали и озаряли и Мойсееву Главу, восхитили Еноха¹¹⁸ и всѣх оныхъ с Павлом:

“Подъяхъ вас, яко на Крильхъ Орлих,
и приведохъ вас к СЕБѢ”¹¹⁹.

Воплощенный Ангелъ Павелъ хвалится, что и ему власы Главы помазалъ Богъ духомъ своимъ так, как и Исаяи: “Помазавый насъ Бог...”¹²⁰ “Духъ Господень на мнѣ...”¹²¹

А какъ вѣрует, так и благовѣститъ ползущимъ:

“ВОСТАНИ СПЯЙ...”¹²²

Так, какъ Исаяи нѣкоему горестному Книжнику:

“Что ты здѣ? и что тебѣ здѣ...”¹²³

То же, что Евангелскій Ангелъ:

“Что ищите?.. нѣсть здѣ...”¹²⁴

“Тамо Его узрите”¹²⁵, о косные сердцемъ!¹²⁶

И восхищаетъ ихъ в Горня Галилѣйская, гдѣ “видѣвши Его, поклонишася Ему...”¹²⁷ “И той невидимъ бысть има”¹²⁸.

Тогда прямо увидѣли, когда сталъ невиденъ и неосязаемъ так, какъ когда ишезъ изъ Глазъ тѣлесный друга Моего Болванъ, тогда осталось в Моемъ сердцѣ Сердце Его, какъ Магнитной Духъ в стальномъ Колцѣ.

“Крѣпка, яко смерть, Любви...”

Крила Ея крила огня...”¹²⁹

А когда плотская Любовь толь сильно вѣетъ и женетъ къ смертнымъ вождельніямъ, то равно и Духъ Божія Любви жестокъ, какъ Буря, шуменъ, какъ от вина, угліемъ огненнымъ и пламенными варитъ¹³⁰, какъ Адъ, жжетъ сердце, воскреляетъ и устремляетъ в Горня.

“Жестокъ, аки адъ, Ревность”¹³¹.

И такъ мило мнѣ, когда признался Лонгинъ, что рушитъ сердце жало Ревности Божія и утробу ему так, какъ Лукъ и Клеопѣ¹³². Признаться ли вамъ,

что и мою утробу трогает той же Пламень? Часто он угашается плотским Жаром. Но кто прямо вкусил Красоты Горняго Человѣка, сих Любви ни вода Многа угасить, ни рѣки потопить не могут¹³³.

“Ни настоящая, ни грядущая...”¹³⁴

“Ополчится Ангел Господень...”¹³⁵

Простудит Вавилонску Пещь и избавит их¹³⁶.

“Ищезе сердце мое и плоть моя...”¹³⁷

ГРИГ[ОРИЙ]. Се уже слышали мы – о двоих началах, о двойном родѣ Ангелов и человѣков, о двоипутіи человѣческой жизни. В прочем нынѣ сами доумѣвайте, что от сих же Источников раждается двойный вкус в Библии: Добрый и Лукавый, спасительный и погибельный, ложный и Истинный, Мудрый и Безумный...

ЯКОВ. Нѣтъ лучше доумѣться, как в сем. Змій из той же Коробы сосѣт молоко¹³⁸ и преобразает в яд, а человѣкъ слушает Притчы:

“Мелзі млеко, и будет Масло”¹³⁹.

Душевному человѣку Лотова пїянство, Давидово и Соломоново женолюбіе – смрад, яд и смерть, а Духовному – благовоніе, ядь, пища и Живот.

Вѣра Горняя возьмет Змїя¹⁴⁰ и не язвится, в пещи не опалается, в Морѣ не погрязает, яд и смерть яст и пьет, и оттуду здрава, вот

“Знаменія вѣрующим!”¹⁴¹

Библиа есть не только Корова, но Ад и Змій, и лютый поглощающій Лев. Но в жестокости сего Льва находят со Сампсоном сот сладости¹⁴² тѣ: “Десница твоѣ воспрїят мя...”¹⁴³

Сей Дракон для таких цѣлительный и есть Древо сладчайших Райских Плодов, но не тѣм:

“Полижут Персть, аки Змїеве, плѣжуще по земли”¹⁴⁴.

“Той сотрет твою Главу...”¹⁴⁵

Чудо Израилское! Гдѣ Вѣра находит сладчайшую паче Меда и Соты¹⁴⁶ пищу, там тяжкосердную Душу кусают песія Мухи и Шершни.

“Послю на них Шершни...”¹⁴⁷

АѦАН[АСІЙ]. Берегись, Яков. Ты уже здѣлал Библию древним чудовищем, мучившим древле Египтян.

Имя Ея Сфинкс. Дѣвичья голова, тулуб львиный...¹⁴⁸

ЯКОВ. Не обынуясь, друг мой, сказую, что она-то есть Лев, обходящій Вселенную, рыкающій и терзающій¹⁴⁹, попавши на бѣднаго, от лѣвой страны чтьельника. Пропал он во Адских Ея челюстах. Ты же, о Израилу! не бойся, Якове¹⁵⁰!

“Срящет его, яко Мати...”¹⁵¹

Покрыет его от Зноя, успокоит в Матернем лонѣ, ухлѣбит хлѣбом и напоит водою.

“Вода глубока совѣтъ в Сердцѣ МУЖА”¹⁵².

“Пїй от Воды сея...”

не вжаждется во вѣки”¹⁵³.

АѠАН[АСІЙ]. Так не она ж ли есть и Блудница оная у Соломона, которая слѣдом волочутся буйные Молодчики? Она горчайшая Ада¹⁵⁴. Бѣгут, де,

“Яко Елень, стрѣлою уязвлен в Ятра...

Не вѣдый, яко на душу свою течет”¹⁵⁵.

Куда она заводит их? О лютый язык ея!

“Зубы его Зубы Львовы,

убивающіи душу...”¹⁵⁶

ЯКОВ. О друг мой! Отгадал ты. Се тая Блудница!

“Глаголы потопныя, Язык льстив”¹⁵⁷ сея Блудницы.

Она наводит всемірный потоп. Но Вѣра с Ноем из не гніющаго зиждет себѣ безопасную Храмину. Она Римски: Агса¹⁵⁸, то же что Еллински: Αρχη¹⁵⁹. Сіе есть Имя Божіе.

“Покрыет тя Божіе Начáло”¹⁶⁰.

От сея Блудницы спас Ангел Обручника.

“Іосифе, не убойся...”¹⁶¹

Не много не попал, мимо Рахиль, на прѣлоокую Лію¹⁶².

ЕРМОЛ[АЙ]. Не отгадаю ли и я? Не Библиа ли есть оныя смертоносныя Источники, преображаемые Елиссеем во спасительныя, когда их осоліл Солью Пророк¹⁶³? Зассорили их Филистины¹⁶⁴.

ЯКОВ. Ты в самый Центр попал. Очищает их Исаак¹⁶⁵, осоляет Елиссея¹⁶⁶, освящает, погружая в них Христа, Предитеча, а сам Христос претворяет обуядую их воду во вино новое, кое

“Веселит сердце Человѣка”¹⁶⁷.

А Мойсей Горним Жезлом раздѣляет и услаждает невкусную их Гореть¹⁶⁸, по Павловому:

“Слово ваше, да будет солію растворенное”¹⁶⁹.

“О Бозѣ похваляю Глагол, о Господѣ похваляю Слово”¹⁷⁰.

ЛОНГ[ИН]. Дух Гаданія тронул и мене. Не она ли есть оный, что в Данійлѣ, семи-главный Змій, жены и младенцы погубляющій¹⁷¹?

“Змій сей, егоже создал еси...”¹⁷²

Хоть он Кит, хоть Дракон – есть-то Библиа.

ЯКОВ. Не излился ли на вас, други мои, Дух оный от Вышняго? “Излію от Духа моего...”¹⁷³

“Старцы ваши сонія узрят...”¹⁷⁴

Кто силен сіе разрѣшить, аще не будет БОГ с ним¹⁷⁵? “Дух Вѣры вся испытует и вся отверзает”¹⁷⁶. Сему Змію в челюсть, вмѣсто соли, ввергает Данійл Гомólку, Підулу, или Котишóк¹⁷⁷. Тогда сего Аспида малое Отроча повесть может¹⁷⁸.

ЕРМОЛ[АЙ]. Любезный мой Котишóк! Что значит сей шáрик? Или вопрошу тебе Еврейски: МАННА? что сіе¹⁷⁹?

ЯКОВ. Он слѣплен из Смѣрны, из деревянныя вóлны и из Тѹку. Пошел прямо в Брюхо Зміино.

ЕРМОЛ[АЙ]. Говори, друг мой, поскорѣе, не мучь мене¹⁸⁰.

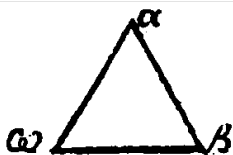
“Доколѣ вземлещи Душу нашу?”¹⁸¹

ЯКОВ. Фу! развѣ не знаеш, кто был во чревѣ Кітовѣ?

ЕРМОЛ[АЙ]. Ах! ты теперь пуще помрачил мене.

ЯКОВ. “Вѣровах, тѣмже возглаголах”¹⁸².

Сей шарикъ есть Присносущный Центр Пресвятыя Вѣчности. В храмѣх Божіих образуетъ так:

В центрѣ Треугольника ОКО.

1. АЛФА, всякую тварь предваряет.

2. ω-МЕГА, послѣ всей твари остается.

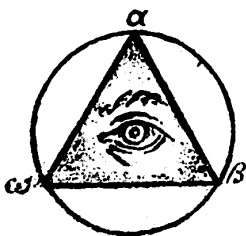
3. ВѢТА, есть раждающаяся и ищезающая Средина.

Но по НАЧАЛУ и КОНЦУ вѣчная.

Сія ТРОИЦА ЕСТЬ ЕДИНИЦА^а.

“ТРИСОЛНЕЧНОЕ ЕДИНСТВО”¹⁸³.

“не дремлющее ОКО...”

ЕРМОЛ[АЙ]. Не знаю, что-то Аѳанас[ій] все улыбается.

АѲАН[АСІЙ]. Треугольник твой, Якуша, пахнет Пифагором¹⁸⁴. Опасно, чтоб ты не накадил и духом Платоновским¹⁸⁵. А мы ищем Христова Духа¹⁸⁶.

ЛОНГ[ИН]. И мнѣ кажется, будто запахли Платоновскія Ідеи¹⁸⁷.

ЯКОВ. Пифагорствую или Платонствую – нѣтъ нужды. Только бы не Идолопоклонствовал. И Павел, и Аполлосъ суть ничтоже с Авраамом:

“Никтоже Благ...”¹⁸⁸

ГРИГ[ОРІЙ]. Дайте Покой! Пожалуйте, не дѣйте его¹⁸⁹. Он слово благое отрыгнул, от вѣрующаго сердца¹⁹⁰.

С Вѣрою грязь есть у Бога дражайшая чистаго Злата. Не на Лица зряще судите¹⁹¹. Вспомните вдовын Пѣнызь¹⁹². Не заключайте Боговѣднїя в тѣснотѣ Палестинской. Доходят к Богу и Волхвы, сирѣчь Философы¹⁹³. Един Бог Іудеев и Языков, Едина и Премудрость. Не весь Израиль мудр. Не всѣ Язычники тма. Позна Господь сущія его¹⁹⁴. Собирает от всѣх четырех

^а Τρισηλίος Μονάς καὶ Φύσις. [Трисонячна едність і природа (гр.).]

вѣтров¹⁹⁵. Всяк для Его есть Авраамом, только бы сердцем обладал Дух Божїя Вѣры, без коей и Авраам не мог оправдаться, и никтоже ин.

Един Дух Вѣры¹⁹⁶ оправдает и Племя, и страну, и время, и пол, и чин, и возраст, и разум... Иноплеменник Нееман исцѣлился во Йорданѣ¹⁹⁷, гдѣ тщетно омывался не обрѣзанный сердцем Израиль. Куда глупое самолюбїе! Кланяетесь в храмѣх изображенному Треуголнику¹⁹⁸ не разумѣющим онаго Живописцем, а сей же образ, у Любомудрцов, толком Божества озаренный, ругаете. Не сіе ли есть:

“Кланяетесь, егоже не вѣсте?..”¹⁹⁹

Не ражжевав Хлѣба сего Христова, как можете претворить и пресуществовать²⁰⁰ в животворящїй сок? Не сіе ли есть Суд себѣ жрать и смерть²⁰¹, дабы исполнилось Писанїе: “Шед удавился”²⁰²?

Вгляньте, слѣпцы, на Божїе хлѣбы, называемые Просфорà, сирѣчь Приношенїе²⁰³. Не видите ли, что на одном из седми, средѣ верха его, лóже Треугольника, вырѣзаннаго Кошѣм Священничим? раздробляемаго и влагаемаго во уста Причастникам? Священник – не Пророк ли есть? А пророк – не Любомудрый ли и Очитый Муж? не Минїстр ли и Апостол Божїй, из тѣх числа:

“Безвѣстн[ая] и тайн[ая] Премудр[ости] тв[о]ея явил ми еси”²⁰⁴.

“Научу беззаконныя ПУТЕМ т[воим]”²⁰⁵.

Не хлѣб сей есть, но Хлѣб пресуществовленный, Он есть Дух Божїй. Тайна Тройцы, и не вино Стїхїное, не вино физическое, но вино новое нетлѣнїя, Вино Христовой Премудрости, веселящїя сердце вѣрных²⁰⁶. Сего Премудрости Духа в Хлѣб сей и в Вино если не вдунуть, что осталось вкусить? развѣ смерть.

“Смерть упасет их”²⁰⁷.

“Близь еси ты, Господи, устен их, далече же от сердец их”²⁰⁸.

Сего-ж-то ради Пророк Данїил влагает в челюсть Змїнну таинственный Хлѣбец²⁰⁹.

АѠАНАС[їй]. Кой вздор? Там Хлѣбец во устах Змїиных, а у нас Треугольник в Хлѣбикѣ. Не лѣпится что-то. Не могу согласить...

ГРИГ[орїй]. Куда ты, друг мой, остр и шаток в ругательствах! А в разумѣ Пророческих Таин сердце твоѣ коснѣе Черепàхи. Ражжуй хорошенько, почувствуешь вкус. Там хлѣбец во Главѣ Змїиной, я здѣсь Треугольник в Хлѣбѣ. “Той сотрѣт...”²¹⁰

АѠАНАС[їй]. Воля твоя: не лѣпится. Там в Головѣ, бѣдѣ в Горшкѣ, Хлѣб, а здѣсь в Хлѣбѣ Хлѣбик Треугольный. Хлѣб и Горшок – рãзница...

ГРИГ[орїй]. О косный Галàте, мой Брате! Догадайся, что Змїина Глава и Хлѣб есть то же.

АѠАНАС[їй]. Боже мой! Сїе не вмѣстимое для сердца моего.

ГРИГ[орїй]. О любѣзное мнѣ, простое твоѣ, но не вѣрное сердце!

АѠАНАС[їй]. Ражжуй мнѣ, тогда могу повѣрить.

ГРИГ[орїй]. Библиà, не Змїй ли есть? Вход и Дверь ея, не Главїзна ли Книжная²¹¹? Седьм Дней, не седьм ли глав? Седьм Солнцев, не седьм ли Хлѣбов? Не в сїя ли Хлѣбы вкидает Данїил Хлѣбец оный?

“В Солнцѣ положи сел[еніе] своє”²¹².

“Той сотрѣт т[вою] Главѹ”²¹³.

Солнце запало... Прощайте²¹⁴!

Судячи з усього, цей твір було написано на початку 1770-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, оп. 1365, арк. 19 (зв.)–34). «Бєсъду 2-ю» було вперше опубліковано в 1971 р. на сторінках київського часопису «Філософська думка» [див.: Сковорода Г. С. Бєсѣда 2-я, нареченная Observatorium specula [Публікація та вступна стаття «Невідомі твори Г. С. Сковороди. Бєсѣда 2-я» І. А. Табачникова] // Філософська думка. – 1971. – № 6. – С. 83–92]. Подаємо за автографом.

¹ Етимологія слова *Сіон* (євр. *שִׁיּוֹן*, *Цііон*) остаточно не з'ясована, але значення “спостережний пункт” чи “дозорна вежа” з цим словом напевно ніяк не пов'язані. Можливо, Сковорода ототожнив гору Сіон (її й справді ототожнюють із кількома різними місцинами, включно з Храмовою горою) з горою Цофім (євр. *צֹפִית*). Якраз слово *Цофім* означає “сторожа”, “спостерігачі” (корінь *צָפַן* означає “оглядати, шпигувати, спостерігати, слідувати” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 859]). По-грецькому ця гора називається *Скопос*, тобто “Спостерігач”; латинізована форма – *Scopus*. Гора Скопус [див.: *Avi-Yonah M. Zofim // Encyclopaedia Judaica. – Jerusalem, 1973. – Vol. 16. – P. 1192–1193*] – це узвиштя на північ від Єрусалима (зараз входить у межу міста). Згадки про цю гору є тільки в післябіблійній літературі. З гори Цофім паломники, які прямували до Єрусалима, могли вперше побачити Храм. Після його зруйнування, дивлячись зі Скопусу на Храмову гору, вони на знак скорботи надривали собі край одягу (див.: Єрусалимський Талмуд, Моед Катан 3: 7, 83b; Вавилонський Талмуд, Песахім 3: 8 та ін.; мідраш Ейха рабба 5: 18, 1). Йосиф Флавій також згадував про гору Скопус в «Іудейських старожитностях» (XI, 329) та в «Іудейській війні» (II, 528, 542; V, 67, 106).

² Книга пророка Малахії 4: 2.

³ “Фанар”-світільник міг набувати різних символічних значень. Пор., наприклад: “душу свою в тїлѣ, как свѣчку в фонарѣ...” [Туптало Д. Брань святого архістратига Міхаїла, воеводи сил небесных, и ангелов его с седмоглавным зміем // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: У 3 ч. – Київ, 1824. – Ч. 3. – С. 395].

⁴ Метафорично слово *скрипцица* означає “мысль” [див.: *Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 48*], тож його можна асоціювати зі словами “свѣт и благоразуміе”, а от *табакерка* за часів Сковороди була ходовою метонімією нікчемної речі. Варто пригадати хоч би санкт-петербурзький часопис «Трутень», де в одному з матеріалів до геть порожніх, але модних, дрібниць зараховані “табакерки черепаховые, бумажные, сургучные; кружева, блонды, бахромки, манжеты, ленты, чулки, пряжки, шляпы, запонки...” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 137], або «Подорож із Петербурга до Москви» Олександра Радіщева: “Табакерочка золотая, пряжки серебряные и другая дрян...” [Радіщев А. Н. Избранные философские сочинения. – Москва, 1949. – С. 92].

⁵ Фразу *дѣхъ вѣдѣніа* взято з Книги пророка Ісаї 11: 2.

⁶ За словником Памви Беринди, *ангел* означає “вѣстник, посол, оповѣдач” [Беринда П. Лексикон славенороскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 334; про значення цього слова див. також: *Аверинцев С. Ангели // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник*

та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 35–39].

⁷ Ця думка дуже стара. Про двох янголів, які супроводжують людину, говорили ще Єрм у своєму «Пастири» (“Два янголи з людиною: один добрий, а другий злий” [Ранние отцы Церкви: антология. – Брюссель, 1988. – С. 193]), Ориген (Про першооснови, III, II, 4) [див.: Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 256] та інші.

⁸ Як писав свого часу Ориген (Про першооснови, I, 5), “...усяка розумна душа... повинна витримати боротьбу проти диявола та його янголів і супротивних сил, тому що вони намагаються обтяжити її гріхами...” [Ориген. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 24]. Пор., наприклад, з «Діоптрою» Віталія Дубенського: “Не можеш без брани жити, идѣже будеши имѣти имаши брань, понеже в себѣ имаши, иже ти сопротив речет. Во едином человекѣцѣ полагаєт апостол два человекѣка [йдеться про слова святого апостола Павла: ‘Через те ми відваги не тратимо, бо хоч нищитись зовнішній наш чоловік, зате день у день відновляється внутрішній’ (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 16)]. И тако сопряженна, яко ни един пребывати может без другаго, и тако между собою разнствующа, яко суще два, обаче един ест, и един – два. В сих двоих всего живота дѣло прохожденно бываєт” [Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человекѣскаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 148 (зв.)–149; про “внутрішню” та “зовнішню” людину див. також: *Туптало Д.* Внутренній человек // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 1. – С. 101–108; *Максимович І.* Богомыслиє. – Чернігів, 1710. – Арк. 70 (зв.), 357 (зв.); *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 256].

⁹ Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Ктò їкв гдѣ вѣч нашъ;**

¹⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: **всѣка плоть сѣно.**

¹¹ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.

¹² Неточна цитата з Книги Йова 3: 3. Пор.: **внѣмъ ли єси ѡубо (мыслию твоєю) рабѣ моємѣ їшвѣ;** Див. також: **внѣмъ ли єси мыслию твоєю на раба моего їшва;** (Книга Йова 1: 8).

¹³ Євангелія від св. Матвія 16: 16; Євангелія від св. Івана 6: 69.

¹⁴ Книга Псалмів 13 (14): 1. Інокентій Гізель стверджував, що думку: “аз мню, яко нѣсть Бога”, – людині навієє сам диявол [Гізель І. Мир с Богом человекѣку. – Київ, 1669. – С. 616–618].

¹⁵ Неточна цитата з Книги Йова 1: 10. Пор.: **тѣнѣ їшвѣ чтичі гдѣ;**

¹⁶ Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 12. Пор.: **нѣ, но льстичѣт нарѣды.**

¹⁷ Фразу **сѣмѣ блгвѣно** взято з Книги пророка Ісаї 61: 9; 65: 23.

¹⁸ Фраза **слово спнѣнѣ** зринає в Діях св. апостолів 13: 26.

¹⁹ Сковорода змальовує тут картину “психоматії” (Пруденцій), що її можна порівняти з такими творами старої української літератури, як «Брань святого архистратига Михаїла, воеводи сил небесных, и ангелов его, с седмоглавным змієм» Дмитра Туптала чи «Брань честних семи добродѣтелей з семи гріхами смертними» Йоасафа Горленка [див.: *Ушкалов Л.* Психоматія // *Ушкалов Л.* Українське барокове богومислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 63–87].

²⁰ Книга пророка Захарії 1: 9.

²¹ Цю опозицію можна зрозуміти, коли згадати, що старі українські письменники дотримувалися традиціоналістських настанов, особливо тоді, коли йшлося про питання віри. Скажімо, Лазар Баранович писав: “Omnis in religione novitas est vanitas” [*Baranovicz L.* Nowa miara starey wiary. – Nowograd-Siewierski, 1676. – S. 262]. Таку саму настанову можна добачити і в уснопоетичній традиції: “Нового не запроваждай, старовини держись” [*Номис*, № 685; докладніше див.: *Ушкалов Л.* Antiquus – modernus // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 11–18].

²² Книга пророка Ісаї 59: 5.

²³ Парафраза Книги пророка Ісаї 59: 6. Пор.: **Постáвть ѣхъ не вѣдѣтъ на рѣзѣ.**

²⁴ Книга Псалмів 89 (90): 10. Лазар Баранович коментував ці слова так: "...Живот наш держася на шелковой нити. Но егда повѣшен бысть на тонком власѣ... Егда повѣшен на слабой паучинѣ: лѣта наша, яко паучина" [Баранович Л. Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 316].

²⁵ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16.

²⁶ Пор.: "Всяк Еремей про себя разумеи!" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 440, 620]; "Усякий Веремій про себе розумій" [Номис, № 9582]; "Усяк Веремій про себе розумій" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 322].

²⁷ Пор.: "Дон Доном, а найкраще дома" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 201]; "Дон, Дон, а лучше дом" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 325].

²⁸ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И вразѣ челоуѣкъ домишнѣи ѣгѡ.**

²⁹ Євангелія від св. Луки 8: 39.

³⁰ Фразу **ѣггѣлѣ мѡѣ** узято з Другої книги Мойсеевої: Вихід 23: 23; 32: 34.

³¹ Тобто диявол, адже гр. *δίαβολος* означає "наклепник".

³² Неточна цитата з Книги Псалмів 120 (121): 7. Пор.: **Гдѣ сохранитъ тѣ ѡ всѣкагѡ зла.**

³³ Див. прим. 6 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».

³⁴ Компас – популярний емблематичний образ. Його можна знайти, скажімо, у збірці «*Symbola et emblemata*» під № 129 [див.: Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 34–35; про цей образ у Сковороди див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 143].

³⁵ Цей образ також належить до емблематики. Див., наприклад, малюнок № 461 зі збірки «*Symbola et emblemata*», що має назву «Кормило корабельное» та підпис: "Водам полагает закон. Укроаает волны морскія. Legem ponit aquis" [див.: Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 116–117].

³⁶ Гр. *συμμετρία* – 'сумірність, належна пропорція'.

³⁷ Див. прим. 34.

³⁸ Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 7. Пор.: **дадѣся мѣи пѣкостникѣ плѡти, ѣггѣлѣ сатанѣнѣ.**

³⁹ В автографі: *Наперстник*.

⁴⁰ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 13: 34. Пор.: **Зáповѣдъ нѡвѡю даю вáмъ.**

⁴¹ Книга Притч Соломонових 18: 19.

⁴² Див. прим. 204 до циклу «Басни Харьковскія».

⁴³ Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка ѣкѡ смѣрть любви.**

⁴⁴ Поняття *сострастіе* у Сковороди є відповідником гр. *συμπάθεια* й синонімом до слова *любов*. Коли він говорить про *сострастіе* між елементами світу, це можна трактувати як щось схоже на Емпедоклове розуміння любові – рушійної сили, яка забезпечує єдність першостихій.

⁴⁵ Сковорода має на думці слова: **Возлюбленнѣи, не зáповѣдъ нѡвѡ пишѣ вáмъ, но зáповѣдъ вѣтхѡ, ѡже ѣмѣсте испѣрѡ. Зáповѣдъ вѣтхѡ єсть слово, єже слышастѣ испѣрѡ** (Перше соборне послання св. ап. Івана 2: 7).

- ⁴⁶ Див. прим. 43 до циклу «Сад божественных гѣсней».
- ⁴⁷ Фразу **вѣтхїй дѣни** взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.
- ⁴⁸ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **вѣтъ любѣ ѣсть**.
- ⁴⁹ Книга Псалмів 30 (31): 19.
- ⁵⁰ Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 12.
- ⁵¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.
- ⁵² Лабет (від франц. *la bête* – ‘звір, дурень’) – штрафний внесок у грі в ломбер, що його в певних випадках платили гравці, наприклад, тоді, коли скидали карту іншої масті, тощо. Про все це докладно йдеться, скажімо, в ірої-комічній поемі сучасника Сковороди Василя Майкова «Игрок ломбера» (1763 р.) [див.: Ирои-комическая поэма / Ред. и прим. Б. Томашевского; вступ. статья В. Десницкого. – Ленинград, 1933. – С. 101–116]. Слід сказати, що у XVIII ст. ця гра була дуже популярною. Її форму використовували навіть у літературі. Наприклад, один з перекладних українських сатиричних діалогів (із французької) розпочинається так: “Року 1733, октоврїя 10, в Глуховѣ получено: «Игра ломбер знатнѣйших европейских дворов»” [Малорусская историческая шарада // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – Март. – С. 592–593].
- ⁵³ Див. прим. 459 до діалогу «Сумфонїа, нареченная Книга Асхань».
- ⁵⁴ Книга Псалмів 13 (14): 1.
- ⁵⁵ Сковорода має на думці слова: **и всѣ клѣдѣзи, ѣже ископѣша рабѣ о́тца ѣгѣ, во врѣмя о́тца ѣгѣ, загрѣдѣша ѣ фѣлїстїмѣне** (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).
- ⁵⁶ Див. прим. 26.
- ⁵⁷ Євангелїя від св. Луки 9: 55.
- ⁵⁸ Сковорода має на думці слова: **ѣще ѣзѣки челоувѣческими гл҃голю и ѣг҃лскими, любѣ же не ѣмѣтъ, вѣхъ (ѣкѣ) мѣдѣ звенѣци, илї кѣмѣлѣ звѣцѣлѣй** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 1).
- ⁵⁹ Гр. *αῦρα* – ‘подув, вітрець’.
- ⁶⁰ Лат. *aura* – ‘подув, вітрець; повітря; випари; небо, небесна висота; легенький подих, просвіт, примара, тїнь; блиск, сяйво; звук, голос, відлуння’. Очевидно, Сковорода має тут на думці своїх улюблених римських класиків, наприклад, Горация, який говорив (Сатири, II, 2, 79) про душу як про “частку небесного подуву” [Квінт Гораций Флакк. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 155], чи Сенеку, котрий у «Моральних листах до Луцїлія» (LXVI, 12) писав те саме про розум: “А що таке розум, як не частка божественного подиху, що проникла в людське тіло?” [Луцїй Анней Сенека. Моральні листи до Луцїлія / Переклад з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 215].
- ⁶¹ Старі українські богослови пов’язували цю думку з наукою Августина. Наприклад, Петро Могила писав: “Яко мовит Августин: ‘Двои суть людей товариства, с которых едно предуставлено ест на вѣки царствовать з Богом, а другое вѣчное однести каранє’” [Могила П. Крест Христа Спасителя и всякаго челоувѣка // Титов Хв. Матерїяли для історїї книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 281].
- ⁶² Книга Ісуса Навина 5: 13.
- ⁶³ Парафраза Євангелїї від св. Луки 9: 55. Пор.: **кѣгѣв дѣха ѣста вѣ**.
- (1) Парафраза Третьої книги царств 19: 12. Пор.: **глісь хліда тѣнка**.
- (2) Парафраза Євангелїї від св. Івана 4: 24. Пор.: **дѣхъ (ѣсть) вѣтъ**.
- ⁶⁴ Сковорода має на думці слова: **Внїднїте ѣзѣкннн вратѣ: ѣкѣ прострѣннаѣ вратѣ и ширѣкїй пѣтъ вкѣдѣй вѣ пѣгѣвѣ, и инѣзи сѣтъ вхѣдѣщїи ѣмѣ: чѣтѣ ѣзѣкѣ вратѣ, и**

тѣсный пѣть вводи въ живѣтъ, и мѣло ѣхъ ѣсть, ѣже ѡбрѣтають егò (Євангелія від св. Матвія 7: 13–14).

⁶⁵ Символ *дороги* – один із найбільш поширених у літературі українського бароко. Справа в тому, що зазвичай людина поставала тут мандрівником-“пellegrino” (*homo viator*), а її життя – повсякчасною екзистенційною мандрівкою. Отож, образи мандрівника й дороги належали до кола сталих виражальних засобів нашого письменства XVII–XVIII ст. Наприклад, Кирило Ставроцький писав: “Странствіе наше в мирѣ сем зѣло ест прудкое, яко найбыстрѣйшая рѣка плынет без постоянія текуще, тако и мы течем и приближаемся к смерти, яко бѣг конскій до кресу, и дни нашѣ прудко преходят, яка тѣнь облака безводнаго и яко корабль волнами морскими и вѣтры носимый без постоянія, яко камень з горы на дол летит и ниже опертися мало может, тако приближается живот наш к смерти и мы, яко странницы в мирѣ сем, понеже странствуем невидимым странствіем през позорище мира, яко през нѣкую гостинницу” [*Транквіліон-Ставроцький К.* Євангеліе учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 353]. Самого Христа було заведено змальовувати “небесным Пелгримом” [див.: *Транквіліон-Ставроцький К.* Перло многоцѣнное. – Могилів, 1699. – Арк. 57], а його дочасне життя – “установичим пелгримством” [див.: *Радивилівський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 424 (зв.)]. Попри все розмаїття життєвських шляхів, вільна воля людини мала обирати, зрештою, одну з двох доріг: ліву (дорогу гріха) чи праву (дорогу порятунку). Мабуть, найяскравіший образ цих двох доріг на тлі “великого ланцюга буття”, тобто неба, землі й підземного світу, Сковорода змалював у своїй візії «Брань архистратига Михаила со Сатаню».

⁶⁶ Лат. *prospectivus* – ‘видноколо’.

⁶⁷ “Ліва” (“широка”) та “права” (“вузька”) дороги людського життя – мотив, який бере свій початок з Євангелії від св. Матвія 7: 13–14. Він був надзвичайно поширений у старій українській літературі. От як описував ці дороги, наприклад, Климентій Зіновій: “Двѣ дороги вѣм на сем свѣтѣ ся обрѣтают, / которые человек до двох стран привождают. / Єдна до преисподних мѣст грѣшников уводит, / другая праведников самого неба доводит. / Лѣвая то дорога знать ведет в вѣчны муки, / а правая до неба приводит Богу в руки” [*Климентій Зіновій.* Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 200].

⁶⁸ Див. прим. 3–4 до поезії «Est quaedam moerenti flere voluptas» та прим. 752–753 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

⁶⁹ Гр. *εὐδαιμονία* – ‘щастя; достаток’.

⁷⁰ Сковорода має на думці слова: *Смѣрна ѣ стѣкти ѣ касія ѣ рѣчь твоѣхъ* (Книга Псалмів 44 (45): 9).

⁷¹ Гр. *δεξιωμα* – ‘подання правої руки’; в переносному значенні: ‘союз, дружба’.

⁷² Окреслення *сынове свѣта* зринає в Євангелії від св. Луки 16: 8 (пор.: *сынове вѣка сегѡ мѡдрѣйши пѣче сынѡвъ свѣта*) та в Євангелії від св. Івана 12: 36 (пор.: *дѡндеже свѣтъ ѣмѣте, вѣрѣйте во свѣтъ, да сынове свѣта вѣдѣте*).

⁷³ Пор.: *Веніамін: сын дній, або добродѣтелей, або правицы*” [*Беринда П.* Лексікон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 376].

⁷⁴ Ці роздуми про ество “правого” та “лівого” навіяні, мабуть, євангельською візією Страшного суду: *ѣ постѣвѣтъ ѡвцы ѡдѣснѡю себе, ѡ кѡзѣнцы ѡшѡю* (Євангелія від св. Матвія 25: 33) та посталими на її ґрунті фразами на візр: “шуицу грѣшным всѣм людем презначаєт” [*Климентій Зіновій.* Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 150]; “Избави нас, Бог, от шуего стоянія...” [*Пословицы русского народа.* Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 43] тощо. Крім того, як свідчив Володимир Даль, одне зі значень слова “шуя” – “полова” [*Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. IV. – С. 651].

- ⁷⁵ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 14. Пор.: **ѣкоже аггѣа вѣѣа прїа́сте мѣ.**
- ⁷⁶ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15. Пор.: **хрѣто́во блгоудхѣнїе є́смь.**
- ⁷⁷ У Третій книзі царств 1: 3 зринає фраза **о́трокови́цы до́брыа.**
- ⁷⁸ Пісня над піснями 1: 3.
- ⁷⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **дѣвнѣцы моѣ и ѣновты моѣ шндѣоша въ плѣнѣ** (Плач Єремїї 2: 21).
- ⁸⁰ Неточна цитата з Книги пророка Амоса 8: 13. Пор.: **ѡсквдѣнѣтъ дѣвѣ до́брыа.**
- ⁸¹ Фраза **рѣдѣ лѣкѣвъ и прѣлюбоудѣнный** зринає в Євангелїї від св. Матвія 16: 4.
- ⁸² Євангелія від св. Матвія 25: 12.
- ⁸³ Неточна цитата з Євангелїї від св. Луки 4: 9. Пор.: **вѣрзисѣ ѡсѣдѣ до́лѣ.**
- ⁸⁴ Євангелія від св. Івана 8: 23.
- ⁸⁵ Євангелія від св. Івана 8: 23.
- ⁸⁶ В Євангелїї від св. Матвія 6: 28 зринає фраза **крїнѣ сѣмныхѣ.**
- ⁸⁷ Сковорода має на думці слова: **аггѣа бо гдѣнь сшѣдѣ съ нѣсѣ, прїстѣплѣ ѡвалїи кѣмень ѡ двѣрїи грѣба и сѣдѣше на нѣмѣ** (Євангелія від св. Матвія 28: 2).
- ⁸⁸ Книга пророка Ісаї 53: 8; Дїї св. апостолів 8: 33.
- ⁸⁹ Пісня над піснями 2: 1.
- ⁹⁰ Сковорода має на думці слова: **ѡ стра́ха же єгѡ соотрасѣошасѣ стрегѣщи и вѣша ѣкѡ мѣртѣи** (Євангелія від св. Матвія 28: 4).
- ⁹¹ Можливо, Сковорода має на думці слова: **вѣ же зракѣ єгѡ ѣкѡ мѣнїа, и ѡдѣлѣнїе єгѡ вѣлѣдѣ ѣкѡ снѣгѣ** (Євангелія від св. Матвія 28: 3).
- ⁹² Пісня над піснями 8: 6.
- ⁹³ Книга Псалмів 54 (55): 7.
- ⁹⁴ Пісня над піснями 7: 4.
- ⁹⁵ Сковорода має на думці слова: **и ѡвонѣ вонѣ рїзѣ єгѡ, и блгословїє єгѡ и речѣ: сѣ, вонѣ сына моєгѡ, ѣкѡ вонѣ нївы исполнены, ѣже блгѣвї гдѣ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27).
- ⁹⁶ Послання св. ап. Павла до галатів 3: 1.
- ⁹⁷ Парафраза Євангелїї від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѡ несмыслѣннаѣ и кѣснаѣ сѣрдѣцѣмѣ.**
- ⁹⁸ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 27: 11. Пор.: **безѣмный же ѣкѡ лѣнѣ и змѣнѣетсѣ.**
- ⁹⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8. Пор.: **ѣкѡ взѣмѣетсѣ ѡ землї живѣтъ єгѡ.**
- ¹⁰⁰ Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 3: 30. Пор.: **ѣно мѣ подобѣетѣ растїи, мнѣ же.**
- ¹⁰¹ Книга Псалмів 71 (72): 5.
- ¹⁰² Очевидно, це парафраза Дїї св. апостолів 19: 2. Пор.: **ѣще ѡубѡ дхѣ стѣ прїа́ли;**
- ¹⁰³ Парафраза Дїї св. апостолів 8: 34. Пор.: **ѡ кѣмѣ пррѣкѣ глаголетѣ сѣ; ѡ сѣвѣ ли, илї ѡ иѣмѣмѣ нѣкоємѣ;**
- ¹⁰⁴ Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 21: 18.
- ¹⁰⁵ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
- ¹⁰⁶ Євангелія від св. Івана 1: 29.
- ¹⁰⁷ Сковорода має на думці слова: **но́сѣ тѣвої ѣкѡ стѣплѣ лїванскїи** (Пісня над піснями 7: 4).
- ¹⁰⁸ Сковорода має на думці слова: **ѣчи тѣвої голѣвнѣ** (Пісня над піснями 4: 1).
- ¹⁰⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Бѣжї, братѣ мої, и ѡподобѣсѣ сѣрнѣ илї иѣнцѣ єлѣней, на гѣры армїатѣвѣ** (Пісня над піснями 8: 14).
- ¹¹⁰ Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 11: 9. Пор.: **чѣвство же прѣвнѣхѣ благопоспѣшно.**

¹¹¹ Сковорода має на думці слова: **И** ѿтць є҃го ѿг҃ль г҃дєнь за вєрхъ є҃го, и держа за влась главь є҃го, и постаѣви є҃го въ вавѣлѣнѣхъ верхѣ рѣкѣ шѣномѣ дѣхѣ своегѣ (Книга пророка Даниїла 14: 36).

¹¹² Сковорода має на думці слова: ѿг҃ль же г҃дєнь восхїти Фїліппа (Дїї св. апостолів 8: 39).

¹¹³ Фразу **дѣхъ вѣры** взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

¹¹⁴ Євангелія від св. Луки 21: 18.

¹¹⁵ Книга пророка Єремїї 5: 3.

¹¹⁶ Сковорода має на думці слова: и влась главь вѣшеѧ не погїбнетъ (Євангелія від св. Луки 21: 18).

¹¹⁷ Перша книга царств 1: 11. Див. також: и желѣзо на главѣ є҃го не въздычетъ (Книга Суддів 13: 5).

¹¹⁸ Сковорода має на думці слова: **И** о҃уди є҃ноухъ б҃гѣ, и не ѡбрѣтѣшеса, занє преложи є҃го вѣтъ (Перша книга Мойсеева: Буття 5: 24).

¹¹⁹ Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.

¹²⁰ Друге послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21.

¹²¹ Книга пророка Ісаї 61: 1.

¹²² Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

¹²³ Книга пророка Ісаї 22: 16.

¹²⁴ Євангелія від св. Луки 24: 5–6.

¹²⁵ Євангелія від св. Матвія 28: 7.

¹²⁶ Парафраза Євангелїї від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѡ несмысленнаѧ и кѡснаѧ сєрдцемиѧ.**

¹²⁷ Євангелія від св. Матвія 28: 17.

¹²⁸ Євангелія від св. Луки 24: 31.

¹²⁹ Неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка ѿкѡ смєртъ любвь, жєстока ѿкѡ ѿдѣ рєвность: криѧ є҃л криѧ огнѧ.**

¹³⁰ Сковорода має на думці слова: **криѧ є҃л криѧ огнѧ, (о҃гїє огненно) пламы є҃л** (Пісня над піснями 8: 6).

¹³¹ Пісня над піснями 8: 6.

¹³² Див.: Євангелія від св. Луки 24: 1–35.

¹³³ Парафраза Пісні над піснями 8: 7. Пор.: **Вода многа не мѡжетъ о҃гасити любвє, и рѣки не потопѧтъ є҃л.**

¹³⁴ Послання св. ап. Павла до римлян 8: 38.

¹³⁵ Книга Псалмів 33 (34): 8.

¹³⁶ Про вогненну піч вавилонського царя Навуходоносора та про врятування кинутих у неї трьох отроків: Ананїї, Азарїї та Мисаїла – ідеться в Книзі пророка Даниїла 3: 19–28. Цей сюжет є в канонах та акафістах. Кажуть, що Сковорода особливо любив співати ірмос 7-ої пісні Івана Дамаскина: “Образу златому на полѣ Деирѣ служиму, тріє Твоя отроцы не брегоша безбожнаго велѣнїя. Посредѣ же огня ввержени, орошаєми пояху: благословен еси, Боже отец наших”. Пор., наприклад, «Стиси краєсогласнїи на Рождество Христово» Симеона Полоцького: “Отроцы в святой вѣрѣ воспитани, / от мучителя, в огонь печный послани. / Яко идолу поклону не даху, / но Сыном Божиим орошени бяху. / Проклят єсть идол, и вси суть прокляти, / иже держают Богом его звати” [Полоцкий С. Вирши. – Минск, 1990. – С. 327].

¹³⁷ Книга Псалмів 72 (73): 26.

¹³⁸ Сковорода має на думці народні повір'я про те, що змії чи вужі ссуть у коров молоко. Існують оповідки й про те, що відьми можуть перетворюватись на змії, коли рушають доїти корів [див.: *Іванов П. В.* Народные рассказы о ведьмах и упырях // Українці: народні

вірування, повір'я, демонологія. – Київ, 1991. – С. 449–450]. Є навіть приказка: “Нассав сі як вуж” [Франко, № 4520]. Свого часу Себастьян Фабіян Кльонович описав це повір'я в поемі «Роксоланія» [див.: *Себастьян Фабіян Кльонович. Роксоланія / Пер. Михайла Білика. – Київ, 1987. – С. 34–35*].

¹³⁹ Книга Притч Соломонових 30: 33.

¹⁴⁰ Очевидно, Скворода має на думці слова: *и́ жéзѣтъ ѡбращѣйсѧ въ змѣѧ вознѣи въ рѣкъ твоѣ* (Друга книга Мойсеєва: Вихід 7: 15).

¹⁴¹ Мабуць, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 22. Пор.: *знáменіє сѣтъ не вѣрѣющыиѣ, но невѣрныиѣ*.

¹⁴² Скворода має на думці слова: *ѡ ѡустѣхъ львовыхъ и́зъ сѣи мѣдѣ* (Книга Суддів 14: 9).

¹⁴³ Книга Псалмів 17 (18): 36. Цей образ є і в емблематиці. Див., наприклад, малюнок № 554) у збірці «*Symbola et emblemata*», який має назву «Самсон вынимает мед из львиного черепа» та підпис: “Сладость присходит от силы. Vincit solertia vires” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 140–141].

¹⁴⁴ Книга пророка Михея 7: 17.

¹⁴⁵ Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: *тоѣ твоѣ блюстѣи вѣдетъ главѣ*.

¹⁴⁶ Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 11. Пор.: *слаждша паче мѣда и́ соѣта*.

¹⁴⁷ Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 28. Пор.: *послѣ шѣршни прѣдъ твоѡи*.

¹⁴⁸ Див. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹⁴⁹ Скворода має на думці слова: *сѡпостáтъчъ вáшъ дѣѡволъ, ѡкво лѣвъ рыкѧ, хѡднѣтъ, и́скѣи когѡ поглѡтити* (Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8).

¹⁵⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 41: 14. Пор.: *не бойсѧ, і́аквоє, малый і́илю*.

¹⁵¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 15: 2.

¹⁵² Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: *Водѧ глѡбока совѣтъ въ сѣрдци мѣжи*.

¹⁵³ Євангелія від св. Івана 4: 13–14.

¹⁵⁴ Очевидно, Скворода має на думці слова: *мѣдѣ во кáплетѣхъ ѡ ѡустѣнѣхъ женѣи влѡднѣици, ѡже на вре́мѧ наслаждáетъ твоѣи горѣтѣи: послѣдѣи же горѣѣ жѣлѣни ѡбращѣши* (Книга Притч Соломонових 5: 3–4).

¹⁵⁵ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 7: 23. Початок вірша звучить так: *ѡкво є́лѣнь ѡуáзвѣнѣтъ стрѣлюю въ ѡтѣри...*

¹⁵⁶ Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: *зѣвы львовы зѣвы є́гѡ, ѡубивáющѣи дѣшы чѣловѣчи*.

¹⁵⁷ Книга Псалмів 51 (52): 6.

¹⁵⁸ У Вульгаті *arca* означає “ковчег”: *arca Noe*.

¹⁵⁹ Гр. *ἀρχή* – ‘початок, первень’. Корелят лат. *principium*. Один із найважливіших термінів грецької філософії, що його семантичний опис уперше подав у своїй «Метафізиці» Арістотель.

¹⁶⁰ П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.

¹⁶¹ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 1: 20. Пор.: *і́ѡсифе, сы́не дѣдовъ, не ѡубойсѧ*.

¹⁶² Лію, яка мала слабкі очі (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 29: 16) й символізує діяльне життя, протиставлено тут образів Рахлі, котра символізує життя споглядальне. Скажімо, в Данте (Чистилище XXVII, 97–108) цей мотив постає таким: “Побачив уві сні я юну жінку, – / Вона, вродлива, поставна, струнка, / Співала, рвавши квіти у корзинку: / ‘Коли питаєшся, хто я така / Й чого квітки збираю, знай, – я Лія, / І гарні руки ці плетуть вінки, / Бо дзеркало оздобить – в мене мрія. / Не чинить так сестра моя Рахіль: / Двидлятись в нього – це для неї дія. / Для неї зір – мета дбання й зусиль, / А я цікавлюсь

рук своїх діянням, / Їй споглядять, для мене ж діять – ціль” [Данте Аліґ’єрі. Божественна комедія / Переклад з італійської та примітки Євгена Дроб’язка. – Київ, 1976. – С. 338–340]. Про Рахіль та Лію не раз говорили й старі українські письменники, наприклад, Симеон Полоцький [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 129 (зв.)].

¹⁶³ Сковорода має на думці слова: **И** и́зыде е́ліссей на и́сху́дница вѡднѡа, и́ всы́па тѣ соль, и́ рече: си́це гл҃етъ гд҃ь: и́зцѣлѣхъ вѡды сіѡа, не вѣдетъ ѿ нѣхъ кто́мѡ смѣрти и́ непѡбѡдства. **И** и́зцѣлѣша вѡды до днѣ сегѡ (Четверта книга царств 2: 21–22).

¹⁶⁴ Сковорода має на думці слова: и́ всѡ клѡдѡзи, іа́же и́скопа́ша равѣи ѡ́тца ѡ́гнѡ, во врэ́мѡ ѡ́тца ѡ́гнѡ, загради́ша ѡ́ фѡ́лістѣмѡлне (Перша книга Мойсеева: Буття 26: 15).

¹⁶⁵ Сковорода має на думці слова: **И** па́ки ісаѡ́къ и́скопа́ клѡдѡзи вѡ́дныа, іа́же и́скопа́ша равѣи іавраѡма ѡ́тца ѡ́гнѡ, и́ загради́ша тѣа фѡ́лістѣмѡлне (Перша книга Мойсеева: Буття 26: 18).

¹⁶⁶ Див.: Четверта книга царств 2: 21–22.

¹⁶⁷ Книга Псалмів 103 (104): 15.

¹⁶⁸ Сковорода має на думці зверненні до Мойсея Божі слова: тѣ́ же вози́и жѣзлѣ тѡво́й и́ простри́ рѣкѡ тѡво́ю на мо́ре, и́ расто́ргни є́ (Друга книга Мойсеева: Вихід 14: 16).

¹⁶⁹ Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 4: 6. Пор.: Слово́ ва́ше (да быва́етъ) всегда́ во вл҃гчи, со́лю растворе́но.

¹⁷⁰ Книга Псалмів 55 (56): 11.

¹⁷¹ Про цього змія-Віла йдеться в 14-ій главі Книги пророка Даниїла.

¹⁷² Книга Псалмів 103 (104): 26.

¹⁷³ Книга пророка Іоїла 2: 28.

¹⁷⁴ Книга пророка Іоїла 2: 28.

¹⁷⁵ Слова йще́ не вѣдетъ вѣ́тъ съ ни́мъ зринають у Євангелїї від св. Івана 3: 2.

¹⁷⁶ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: **Наи́мъ** же вѣ́тъ ѡ́крѡмъ є́сть дѡ́хѡмъ своѡи́мъ: дѡ́хъ во всѡ и́спытѡетъ, и́ глѡбни́и вѣ́ѡа.

¹⁷⁷ Сковорода має на думці слова: **И** взѡ́ данїѡ́мъ смѡ́лѡ и́ тѡ́къ и́ во́лнѡ, и́ возварѣ́и вкѡ́пѣ, и́ сотвори́ гѡмѡ́лѡ, и́ ввѣ́же во ѡ́уста є́лію, и́ и́зѡ́дѡ разсѣ́деса є́лію (Книга пророка Даниїла 14: 27).

¹⁷⁸ Сковорода має на думці слова: и́ тѣлѣ́ць и́ ю́нець и́ лѣвѣ́и вкѡ́пѣ па́стїса вѣ́дѡтъ, и́ ѡ́трѡча ма́ло пове́дѡтъ ѡ́ (Книга пророка Ісаї 11: 6). Цей вірш – яскравий приклад символічності Біблії. Якби тлумач Святого Письма, – писав, наприклад, Іоанікій Галятовський, – “разумѡ сенс чвѡракі́й, который в Писмѡ́ Святом зна́йдуе́т, зрозумѡ́л бы́ь и́ тое, же ю́ж тепе́р пасе́тсѡ в купѣ́ волк с агнцем, и́ рысь почи́вает с козли́щем, и́ ю́нец со лвом в купѣ́ пасе́тсѡ, и́ отрѡ́ча ма́лоє води́т их” [Галятовський І. Меся́ правди́вий. – Київ, 1669. – Арк. 353].

¹⁷⁹ Манна (євр. *mān*) – чудесний харч, що його Бог щодня посилав ізраїльтянам під час їхнього перебування в пустелі. Пояснення походження слова від займенника *та* (“що”) є тільки в Другій книзі Мойсеевій: Вихід 16: 15: “І побачили Ізраїлеві сини, та й казали один до одного: ‘ман гу’ (*mān hūʾ*), бо не знали що то (*mā^h-hūʾ*)”. Більше ніде форма *mān* у значенні “що” в єврейській Біблії не зустрічається. Памва Беринда тлумачив слово *манна* як “дар, або упоминок, або що?” [Беринда П. Лексикон славеноросскій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 433]. Цей старозаповітний образ міг набувати різних символічних значень, як-от у Дмитра Туптала: “Манна образ бѣ́ тѣла Христова во євхарїстїи святой” [Туптало Д. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 314 (зв.)].

¹⁸⁰ Фраза не́ мѡ́чи менѣ́ зринае́ в Євангелїї від св. Марка 5: 7; 8: 28.

¹⁸¹ Неточна цитата з Євангелїї від св. Івана 10: 24. Пор.: докѡ́лѣ́ дѡ́шы на́ша взѣ́мѣши;

¹⁸² Книга Псалмів 115 (116): 1.

¹⁸³ Очевидно, Сковорода цитує тут слова з 9-ої пісні п'ятниці 3-го тижня Великого посту (ірмос інший): “Свѣт и жизнь и вседѣтель, трисолнечное единство, Бог же и Господь...”. Трикутник символізував “таинство Св. Троицы” також в емблематиці [див.: Емвлемы и смволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. LV].

¹⁸⁴ Піфагор (гр. *Πυθαγόρας*) (друга половина VI – початок V ст. до н. е.) – давньогрецький філософ, чия наука та оповідки про якого були добре знані в старій Україні. Досить пригадати бодай Іоанікія Галятовського (“Пифагорас филозоф такое был выдал право, же богом их поганским потреба офъровати з винограда необрѣзанного...” [Галятовський І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 211 (зв.)]) або Василя Григоровича-Барського, який, подаючи опис острова Самос, двічі згадує про те, що тут, у печері гори Керкіс, мешкав колись “пресловутый философ Пифагор” [Григорович-Барський В. Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 379, 384]. Сковорода покликався на Піфагора у діалозі «Бесѣда 2-я», у трактатах «Silenus Alcibiadis», «Жена Лотова», а також у перекладі Плутархового трактату «Про спокій душі».

¹⁸⁵ Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁸⁶ Таке неприхильне ставлення до цієї геометричної символіки було характерне для деяких українських православних письменників-полемістів домогилянської доби. Наприклад, Василь Суразький писав про трикутники “латинян”: “...Отца и Сына, и Святаго Духа латины быти мнимают. Верхній угол полагают Отца, низу же оба углы кладут Сына и Духа. Так нѣкако выображают. И трети углы три ипостаси, окруженіем же около их безначалное и безконечное Божественнаго естества объявити хотят, зато, иже глаголют, круг ни начала, ниже конца имаѣ” [Суразький В. О единой, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 68].

¹⁸⁷ Як свідчив Діоген Лаертій (III, 75), Платон учив, що всі першостихії (повітря, вогонь, земля, вода) “складаються... з трикутників і розкладаються на трикутники” [Діоген Лаертський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 172].

¹⁸⁸ Євангелія від св. Матвія 19: 17.

¹⁸⁹ Очевидно, це парафраза Євангелія від св. Івана 12: 7. Пор.: **Рече же иисъ: не дѣйте єѣ.**

¹⁹⁰ Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: **Врыгнъ сѣрдце моє слово влѣго.**

¹⁹¹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **не на лица зраще имѣйте вѣрѣ** (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).

¹⁹² Див.: Євангелія від св. Марка 12: 41–44.

¹⁹³ Сковорода має на думці царів-волхвів, що прийшли поклонитися Христові-немовляті (див.: Євангелія від св. Матвія 2: 1–12). Це – мудреці-маги чи халдеї. Їхньою батьківщиною від часу Климента Олександрійського заведено вважати Персію і Месопотамію. *Волхви, маги, халдеї, філософи* є для Сковороди синонімічними поняттями.

¹⁹⁴ Сковорода має на думці слова: **познѣ гдѣ сѣщнухъ єгѣ** (Четверта книга Мойсеєва: Числа 16: 5). Старі українські богослови досить часто говорили про існування християнства до Різдва. Як стверджував, наприклад, Іоанікій Галятовський, “христіане зась были от початку свѣта” [Галятовський І. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 101 (зв.)]. На його думку, вже Адам був християнином, бо він “вѣрил в Христа, Месію правдивого, которій мѣл приити на свѣт, и пророковал о пристю его...” [Галятовський І. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 144]. Із другого боку, пелагіанське твердження, начебто “до спасенія не треба челоуѣкови ласки Божой надприродной..., но толко треба до того щегулне соизволенія людскаго, которого то соизволенія... и всемоущая сила Божая не

потрафит в челоуѣкови справити, ежели челоуѣк не схощет” [Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 854], зазнавало тут різкої критики з позицій християнського ексклюзивізму. Припустимо, у книзі «Сѣмя слова Божія» сказано таке: попри те, що філософи, які жили до Різдва, “так много писали о добродѣтелях, рекше о цнотах..., так много наук прекрасных сложили о укроощеніи душевных страстей, о управленіи обычаев наших подлуг разума и совѣсти..., сами так цнотливое и воздержное житіе проводили, обаче ничтоже у Бога себѣ заслужили, не были бо в ласцѣ Божіей” [Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 215; пор., наприклад: Мысли при чтеніи Послания святаго апостола Павла к Колоссяном, изложенные в Харьковском духовном коллегіумѣ... ректором коллегіума и богословских наук профессором протоіереем и кавалером Андреем Прокоповичем. – Санкт-Петербург, 1820. – С. 15].

¹⁹⁵ Чотири вітри, згідно з грецькою міфологією: Борей (північний вітер), Евр (східний вітер), Зефір (західний вітер) та Нот (південний вітер).

¹⁹⁶ Фразу *дѣхъ вѣтры* взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

¹⁹⁷ Історію зцілення сиріянина Неемана від прокази подано в 5-ій главі Четвертої книги царств. Нееман згадується і в «Молитвослові»: “Єліссеом пророком твоим проказу Нееммана суріанина очистивый” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 536].

¹⁹⁸ Ідеться про іконографію “всевидящого Ока”.

¹⁹⁹ Євангелія від св. Івана 4: 22.

²⁰⁰ Сковорода говорить тут про епіклезу.

²⁰¹ Сковорода має на думці слова: *сѣдѣхъ себѣ ѡстѣхъ и пѣетѣхъ, не разсѣждѣхъ чѣла гдѣна* (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 11: 29).

²⁰² Євангелія від св. Матвія 27: 5.

²⁰³ Гр. *προσφορά* – ‘приношення, дар’.

²⁰⁴ Книга Псалмів 50 (51): 8.

²⁰⁵ Книга Псалмів 50 (51): 15.

²⁰⁶ Можливо, це парафраза Книги Суддів 9: 13. Пор.: *віно моє, веселѣщее вѣа и челоуѣки*.

²⁰⁷ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: *смерть оупасетъ ѡ*.

²⁰⁸ Неточна цитата з Книги пророка Єремії 12: 2. Пор.: *близъ єси чы оустъ ихъ, далече же ѡ оутробѣ ихъ*.

²⁰⁹ Див.: Книга пророка Даниїла 14: 27.

²¹⁰ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *тѡй твою влѡстѣ вѣдетъ главѣ*.

²¹¹ Сковорода має на думці або слова: *сѣ, прїидѣхъ: вѣ главїзнѣ книжнѣ писано єсть ѡ лиѣ* (Книга Псалмів 39 (40): 8), або слова: *сѣ, идѣхъ: вѣ главїзнѣ книжнѣ написѣса ѡ лиѣ* (Послання св. ап. Павла до євреїв 10 : 7).

²¹² Книга Псалмів 18 (19): 5.

²¹³ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *тѡй твою влѡстѣ вѣдетъ главѣ*.

²¹⁴ Таке раптове закінчення розмови є одним зі старих конклюдивних топосів: “Мусимо закінчувати, бо вечоріє” [див.: *Куриціус Е.-Р.* Європейська література і латинська середньовіччя / Пер. з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 105]. Наприклад, саме так закінчується трактат Цицерона «Про оратора» або діалог Марка Минуція Фелікса «Октавій» [див.: *Марк Минуций Феликс. Октавий // Ранние отцы Церкви: Антология.* – Брюссель, 1988. – С. 590].